

**Б.ОСМОНОВ АТЫНДАГЫ ЖАЛАЛ-АБАД МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

КЫРГЫЗСТАН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д12.20.614

Кол жазма укугунда
УДК: 342.4 (575.2) (043.3)

Атангаев Актилек Турсункулович

**ДИНИЙ (ШАРИЯТ) НОРМАЛАРДЫН ЖАЗЫК УКУГУНУН
ӨНҮГҮҮСҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРЛЕРИ:
ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК АСПЕКТ**

12.00.01 – укуктун жана мамлекеттин теориясы жана тарыхы,
укук жана мамлекет жөнүндө окуулардын тарыхы

юридика илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Жалал-Абад – 2021

Диссертация Ош мамлекеттик университетинин мамлекеттин жана укуктун теориясы жана тарыхы кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчиси: **Кулдышева Гулсара Кенжеевна,**
юридика илимдеринин доктору, профессор
Ош мамлекеттик университети, декан

Расмий оппоненттери: **Хашимова Айнура Кутдузовна**
юридика илимдеринин доктору, профессор
Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия
Славяндык университетинин
Административдик жана каржы укук
кафедрасынын профессору

Мажитов Бакытбек Омурзакович
юридика илимдеринин кандидаты, доцент
К.Ш.Токтомаматов ат. Эларалык
университетинин жарандык укук жана
процесси кафедрасынын башчысы

Жетектөөчү уюм: Ж.Баласагын ат. Кыргыз Улуттук
университетининд мамлекеттин жана
укуктун теориясы жана тарыхы кафедрасы.
Дареги: 720001, Бишкек ш., Турусбекова
көч, 116

Диссертация 2021-жылдын 27-майында саат 13.00дө Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетине, К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университетине жана Кыргызстан эл аралык университетине караштуу юридика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д12.20.614 Диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720900, Жалал-Абад ш., Ленин көч., 57.

Диссертация менен Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин (720900, Жалал-Абад ш., Ленин көчөсү, 57), К. Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин (720900, Жалал-Абад ш., Жеңижок көчөсү, 30) жана Кыргызстан Эл аралык университетин (720007, Бишкек ш., Л.Толстой көчөсү, 17А/1) китепканаларынан, ДКтин сайтынан: <http://www.jagu.kg> таанышууга болот.

Автореферат 2021-жылдын 24-апрелинде таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
юридика илимдеринин кандидаты

Н. А. Пазылов

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Азыркы учурда Кыргыз Республикасында юстициянын “келишүүчүлүк”, “ордунтолтуруучу”, “ювеналдык” түрлөрүн жана ошондой эле сот өндүрүшүнүн жарандарга түрдүү мүмкүнчүлүктөрдү берүүчү багыттарын иштеп чыгуунун ырааттуу жолдору колго алынууда. Кыргыз жазык юстициясынын ашыкча катаал жактарын жумшартуу, анын иш-аракеттерин чектөө коомубуздун демократиялык багыттарынын негизги объективдүү процесстеринин бири болуп саналат.

Жалпыбызга белгилүү болгондой, тарых спираль түрүндө өнүгөт, буга байланыштуу жазык саясатына, тактап айтканда, айрым кылмыштын түрлөрүнө жазалоо ыкмасы менен эмес гумандуулук менен мамиле жасоо мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат.

Кыргызстан көз карандысыздыкка жетишкенден кийин динге, анын талаптарына жана шарттарына болгон кызыгуулар күчөдү жана буга түрдүү диний уюмдардын пайда болуусу жана алардын иш жүргүзүүлөрү күбө боло алат. Диндин таасиринин күчөөсүнө жана диний уюм, мекемелердин санынын өсүүсүнө мамлекетибиздин либералдык диний саясаты жагымдуу шарттарды түздү.

Мусулмандык укук тартиби азыркы дүйнөнүн ири системаларынын бири болуп саналат жана ал миллиарддан ашуун мусулман калкынын өз ара мамилелеринин калыптанышына өз салымын кошкон жана мындан ары да бул алгылыктуу аракеттер улантыла бермекчи. Ислам укук тартибинин иш-аракеттери анын диний канондору менен тыгыз байланышкан жана ал мусулмандык укук тартибинин социалдык жана юридикалык маани-маңызы менен шартталган.

Мусулман-укук маданияты азыркы Кыргызстан үчүн улам барган сайын актуалдуулукка айланып бара жатат. Диний жоболордун, жоопкерчиликтердин жана талаптардын мааниси калк арасында улам жогорулоодо, буга байланыштуу шарияттын жоболору жалпы кыргызстандыктардын коомчулугунда канчалык деңгээлде колдонулуусу керектиги, анын айрым талап-милдеттери азыркы жазык мыйзам ченемдеринде кандай формада колдонулуусу туралуу маселелер күн тартибинде курч турууда.

Кыргыз Республиканын жазык саясатында жана анын ичинде жазык укугунда, кылмыштуулук менен күрөшүүдө жүргүзүлүп жаткан реформалардын жана ошондой эле жазалоо принциптеринин күчөөсүнүн негизинде түрмөдө отургандардын саны өсүп кеткен. Бул тенденциялар республикабызда криминалдык күчтөрдүн күчөп кетүүсүнө, айрым кылмыштуу элементтердин мыйзамдын да, диндин да талаптарын тоготпой жаткандыгына дагы бир жолу күбө болот.

Жазык укугунун өнүгүүсүнө шарияттын жоболорунун тийгизген оң таасирлеринин актуалдуулугун изилдөөгө алуу өлкөдөгү катаалдашкан

жазык саясатынын бышып жеткен кризиси менен да шартталышып кетет. Бул проблемаларды чечүү кыргыз коомчулугунун мурунку тарыхына туура баа берүүгө жана ошондой эле бүгүнкү саясий-социалдык жактан чыңалышкан абалдын чындыгын адекваттуу түшүнүүгө жана кабыл алууга да мүмкүнчүлүк түзөр эле. Кыргыз Республикасынын келечектеги өнүгүүсү үчүн прогноздорду иштеп чыгууда мамлекеттүүлүктүн түрдүү этаптарындагы жазык мыйзамдарынын калыптанышына шарияттын жоболорунун тийгизе турган таасирин изилдеп чыгуу зарыл. Биздин оюбузча, коюлуп жаткан проблемага объективдүү баа берүү жана аны ар тараптуу карап чыгуу Кыргыз Республикасынын натыйжалуу укуктук саясатын, түрдүү багыттардагы укуктук маданияттардын өз ара биргелешкен аракеттеринин жолдорун иштеп чыгууга өбөлгө түзөт.

Традициялык-салттык жана ислам укуктук маданияттарынын өз ара биргелешкен аракетке келүүсү боюнча маселелер теориялык гана эмес практикалык да чоң мааниге ээ. Биз мусулман жазык укугуна жана анын доктриналарына кайрылуумүмкүнчүлүктөрүн европалык салттык укуктун чегиндеги кандайдыр бир башатча катары кароо тууралуу маселени укук таануучулар алдына койгубуз келет.

Жогоруда айтылып кеткендердин баары изилдөөнүн актуалдуулугуна жана алынган натыйжалардын теориялык-практикалык жактан маанилүүлүгүнө күбө болуп турат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн темасы демилге мүнөзүндө болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин максаты болуп, диний (шарият) нормалардын Кыргызстандын жазык укугунун өнүгүүсүнө тийгизген таасиринин негизги тарыхый мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо жана республикадагы укук тартибин жакшыртууда аларды колдонуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу эсептелет.

Диссертациялык изилдөөнүн чегинде максатка жетишүү үчүн төмөнкүдөй негизги милдеттер коюлган:

-диний (шарият) нормалардын нормативдик жоболорунун өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алуу;

-айрым диний нормалардын кыргыздардын адат укугунда колдонууга алынуусун талдоо;

-кыргыз коомундагы адаттын жана шарияттын өз ара аракеттерин изилдөөгө алуу;

-салттуу кыргыз коомундагы жазык жоопкерчилигин изилдөө;

-диний (шариат) нормаларынын негизинде кыргыздардын жазык укугунун мүнөздүү белгилерин ачып көрсөтүү;

-Кыргыз Республикасынын заманбап жазык мыйзамдарынын өнүгүүсүнө диний (шариат) жоболорунун принциптеринин таасирин аныктоо.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Иштин илимий жаңылыгы салттуу мусулман укугунун нормаларынын Кыргыз Республикасынын учурдагы жазык мыйзамдары менен болгон окшоштуктарынын жана өз ара байланыштарынын кыргыз элинин тарых жана укук таануу илимдеринде атайын көтөрүлбөгөндүгүндө жана бул тууралуу жогорку деңгээлдерде буга чейин атайын сөз болбогондугунда.

Биздин изилдөөбүз Кыргыз Республикасынын традициялык жазык мыйзамдарына жана укук тартибине шарияттын айрым бир жоболорун ыгы менен колдонууга болорлугун комплекстүү түрдө изилдөөгө алууга багытталган.

Шарияттын жазык ченемдерин жана жоболорун терең талдоого алуу исламдык укук маданиятынын көпчүлүк жетишкендиктери азыркы күндөлүк талаптар менен үндөшүп кетип жатат жана алар бүгүнкү цивилизациялык коомдо да актуалдуулугун жоготпой келе жатат деп жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берер эле.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгын төмөндөгүлөр тастыктайт:

биринчиден, салттуу кыргыз коомундагы укуктун нормаларынын мазмуну негизделди;

экинчиден, мусулман жазык укугунун мүнөздүү белгилери аныкталды;

үчүнчүдөн, диний (шариат) нормаларынын коомдук мамилелерди жөнгө салуудагы ролу негизделди;

төртүнчүдөн, диний (шариат) нормаларынын жекече-укуктук маңызынын маанилүүлүгү негизделди;

бешинчиден, улуттук укуктук системада айрым диний нормаларды жана принциптерди колдонуу мүмкүнчүлүгү аргументтелди;

алтынчыдан, заманбап жазык мыйзамдарын гумандаштыруунун негизги белгилери белгиленди.

Алынган жыйынтыктардын практикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларында алынган жоболор, корутундулар, сунуштар коомдук жана гуманитардык илимдерде теориялык-методологиялык жана өткөн тарыхты, элдин улуттук эреже, жоболорун таануучулук база катары кызмат кыла алат, бул билимдер болсо, өз кезегинде, диний нормалардын жазык укугуна тийгизе аларлык таасирлери тууралуу проблемаларды коомчулук алдына кое билет.

Изилдөөнүн натыйжалары, ошондой эле, укук таануучулук окуу жайларындагы окутуучулардын күндөлүк жумушунда, студенттердин күндөлүк сабактарга даярдануусунда, рефераттарды, курстук жана дипломдук иштерди даярдоосунда, өз алдынча даярдыктарында жана ошондой эле жаштарды рухий-нравалуулук жактан жана патриоттуулукка тарбиялоодо пайдаланууга ээ боло алат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Салттуу кыргыз коомундагы укуктун нормаларынын мазмуну негизделди.

Кыргыз элинин Совет мезгилине чейин жашап келген укуктук ченемдери адаттык жана мусулмандык укуктардын интеграциясын өз ичине камтыган. Шарияттын ченемдери формалдуу түрдө диний жана үй-бүлөлүк маселелерди чечүүдө жайылтылган, ал эми анын айрым элементтери тараптардын нааразычылыктарын канааттандырууда, кээ бир кылмыштуулуктарга баа берүүдө да колдонулуп келген.

Жүз жылдарга созулган мезгилдер ичинде ислам дини жана анын талаптары акырындап кыргыз элинин турмуш-тиричилигине жана аң-сезимине сиңүү менен алар мурдатан келе жаткан адатта – адат укук тартибинде өз ордун ала алды. Шарияттын ченемдери менен адат укук тартиби бири-бирин толуктап жана симбиоздошуп эл арасында кеңири колдонулууга ээ боло алды.

2. Мусулман жазык укугунун мүнөздүү белгилери аныкталды.

Мусулманжазык укугу өзгөрүлбөс болгону менен, аны ийкемдүүлүгү өзгөчөлөнтөт, анын бул артыкчылык сапаттары Куран менен бекитилген. Анда элдик адат-салттарды, калкка синген эрежелерди, тараптардын өз ара макулдашуусун учурдагы коомдун талаптарын канааттандыруу жана элдин укуктук маданиятын көтөрүү менен колдонууга жол берилген.

3. Диний (шариат) нормаларынын коомдук мамилелерди жөнгө салуудагы ролу негизделди.

Азыркы Кыргызстандын аймагында ХХкылымдын баш чендеринде полиюридизм (укуктук плюрализм) өкүм сүрүп турган, мында бир канча укуктук системалар жанаша иштегени менен шарияттын ролу өзгөчө орунда болгон. Совет өкмөтүнүн алгачкы жылдарында шариятты сактап калуу жана аны легитимдештирүү улуттук саясаттын маанилүү бир бөлүгү болгон. Учурда мусулман укук эрежелеринин айрым бир жоболорун азыркы укук таануу саясатынын аракеттеги жазык мыйзамдарынын принциптеринин негиздерине туура келтирүү мүмкүнчүлүктөрү да бар. Бул мамлекеттик иш-аракеттерге жана анын укуктук саясатына исламдын дин катары кийлишпөөсүндө гана ишке ашат.

4. Диний (шариат) нормаларынын жекече-укуктук маңызынын маанилүүлүгү негизделди.

Жазык укук тартиптериндеги айрым диний (шариат) жоболор өзгөчө кызыгууну жаратат жана алар юридика тармагындагы изилдөөчүлөрдүн кызыгууларын жаратып келүү менен мусулман мамлекеттеринде алардын айрым элементтерин иш жүзүндө эмнеге колдонууга болбосун деген да ой пайда болбой койбойт. Мисалы, жазык укугунун шарияттык нормалары боюнча адам өмүрүнө жана анын ден-соолугуна каршы кылмыш жасалганда жекече-укуктук жоопко тартуунун түрү бар. Бул боюнча жабырлануучу тарап айыпталуучу тараптан аны жазага тартуунун ордуна келтирилген зыяндын (жаракат, материалдык, моралдык зыян тартуу ж.б.) ордун

толтурууну (дийа) талап кылат же ага кечирим берет. Биз да адам баласынын ден-соолугуна олуттуу зыян келтирилбеген учурларда күнөөкөрдү түрмөгө отургузуунун ордуна анын жабырлануучунун эсебине карата материалдык чыгым тартуусун туура деп эсептээр элек.

5. Улуттук укуктук системада айрым диний нормаларды жана принциптерди колдонуу мүмкүнчүлүгү аргументтелди.

Кыргыз Республикасынын улуттук укук системасында орду менен пайдаланылууга боло турган мусулман жазык укугунун позитивдүү жактары да бар экендигин моюнга алууга туура келет. Мисалга ала турган болсок, шарият сотторундагы кеңешүүчүлүк, талаш-тартышка барган тараптардын ортосундагы компромиссти издөө, андай тараптарды жараштыруучу процедуралар, кечиримдүүлүк, сабырдуулук жана токтоолук, сот өндүрүшүнүн ачык түрдө өткөрүлүшү ж.б

Мусулман жазык укугунун айрым бир алгылыктуу нормаларын азыркы нормативдик-укуктук актыларда пайдалануу, негизинен алганда, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын жалпы принциптерине так кесе каршы келбейт. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 32-беренесине ылайык өлкөбүздүн жарандарына динге болгон ишенимине эркиндик берилген, демек, мусулман укук тартибине мыйзам чегинен чыкпай кайрылууну мыйзам ченемдүү эле көрүнүш деп эсептөөгө болот. Бирок да, шарияттык жоболорго жана негиздерге кайрылуу төмөнкү эки шарттын бекем аткарылышы менен гана мүмкүн: биринчиден, шарияттын бардык эле жоболору тууралуу эмес заман талабына, цивилизациялык көз караштарга жооп бере аларлык гана эрежелердин жана талаптардын элементтери жөнүндө сөз болуусу мүмкүн; экинчиден, тандалып алынган мусулман укук тартиптеринин эрежелери Кыргыз Республикасынын укуктук системасына эч кандай каршы келбестен, аны менен үндөшүп турууга тийиш.

6. Заманбап жазык мыйзамдарын гумандаштыруунун негизги белгилери ачыкталды.

Глобалдык жаңылануунун талаптарына ылайык Кыргыз Республикасынын жазык мыйзамдары да гуманизация курсуна бет алууда, буга чейин көпчүлүк кылмыштарды криминал менен гана байланыштырып, аларга жеңил формулировка берүүнүн жолун таап келген болсок, алардын айрымдары кийинки мезгилдерде административдик кылмыш катары баалана баштады. Жалпысынан алганда, жазык мыйзамдарынын жаңы системасы гумандуулуктун элементтерин өз ичине камтуу менен калыптана баштады. Бул болсо, кийинки мыйзамдардын негизине байыртадан келе жаткан кыргыз элинин салттык укуктук жоболорунун элементтеринин (диний жана адат нормаларынын симбиозу) колдонулгандыгына күбө боло алат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациянын коргоого коюлган негизги жоболору, корутундулары, тыянактары жана сунуштары изденүүчүнүн жеке өзү тарабынан иштелип чыгарылды жана

анын Кыргыз Республикасынын укуктук илимине кошкон жеке салымын айгинелейт.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы. Диссертация Ош мамлекеттик университетинин мамлекеттин жана укуктун теориясы жана тарыхы кафедрасында даярдалды жана талкууланды.

Диссертациянын концептуалдык жоболору жана негизги теориялык корутундулары ОшМунун Мамлекеттин жана укуктун теориясы жана тарыхы кафедрасында талкууга коюлду. Иштин айрым бөлүктөрү илимий макалаларда жана ошондой эле Кыргыз Республикасынын жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунуш кылынган басылмаларда жарык көрдү.

Диссертациянын тыянактуу маселелери жана жоболору, жогоруда белгиленгендей, КРнын жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунуш кылынган илимий журналдарда макалада чагылдырылды.

Диссертациянын жыйынтыктарын чагылдыруунун толуктугу. Диссертациянын негизги жоболору жана жыйынтыктары 8 илимий эмгекте жарыкка чыгарылган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, эки главадан, алты бөлүмдөн, негизги тыянактардан, практикалык сунуштардан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу негизделди, иштин максаты жана милдеттери аныкталды, илимий жаңылыгына жана практикалык маанисине мүнөздөмө берилди, коргоого алынып чыгарылган негизги жоболор такталды жана ошондой эле изденүүчүнүн жеке салымы, иштин натыйжаларынын апробацияланышы, диссертациянын материалдарынын жарык көрүшү, анын структурасы жана жалпы көлөмү көрсөтүлдү.

Биринчи глава “Диний нормалар кыргыз коомундагы социалдык жактан жөнгө салуучу универсалдык система” үч бөлүмдөн турат.

“Диний (шарият) нормалардын ченемдик жоболорунун өзгөчөлүктөрү” деп аталган **биринчи бөлүмдө** социалдык нормалардын негизги мааниси жана милдети коомдук мамилелерди тартипке салуу экендиги көрсөтүлөт. Социалдык нормалар коомдун мүчөлөрү үчүн жүрүм-турумдун эрежелеринин чектерин аныктоого чакырылган жана алар инсандар ортосундагы баш-аламан мамилелерге жол бербейт.

Укуктук өнүгүүнүн кайсыл бир этабында коомдун түпкүрүнөн келип чыккан же мамлекет тарабынан түзүлгөн ар кандай социалдык норма жарандар ортосундагы укуктук мамилелерди жолго салуу жана коомду бүтүн бир система катары омоктуу өнүктүрүү үчүн зарыл болуп келген.

Учурдагы укук таануу илимдеринде эчен кылымдар социалдыкжөнгө салуучу кызматын аткарып келген шарияттын нормаларынын өзгөчөлүктөрү теоретиктерди улам көбүрөөк кызыктырып келүүдө [См., Г.М.Керимов. Шарият: Закон жизни мусульман. Ответы Шариата на проблемы современности. СПб., 2007; С.-Х.Аугаев. Основы исламского уголовного права М., 2003]. Бул эмгектердин көпчүлүгүндө ислам укук тартиби шарият сөзүнүн жана түшүнүгүнүн синоними катары кабыл алынат, ал эми шарият канондору боюнча диндик жана укуктук башталыштар жана түшүнүктөр принципалдуу түрдө бири-бири менен ажырагыс байланышта. Тилекке каршы, айрым окумуштуулар ислам укугу менен юридика илимдеринин ортосунда эч кандай байланыштын болушу мүмкүн эмес деп өжөрлөнүп келишет.

Ислам дининде калыптанып калган түшүнүк боюнча “шарият” термининин эрежелерин жана талаптарын так аткарган жаранды бардык жыргалчылыктарга жеткирүүчү Алланын жолун көрсөтүүнү билдирет, ал эми аркы дүйнөдө мындай жарандар Кудайдын ырайымына ээ болушат.

“Шарият”, терең маанисинде алып караганда, Курандынжана Суннанын негиздеринде түзүлгөн диний, укуктук нормалардын жыйындысы, ал жакшы ниеттерге болгон ишенимди, мусулман жаранынын нравалык-рухий сапаттарын калыптандырат жана байытат жана ошондой эле, инсандын туулгандан көз жумганга чейинки жүрүм-турумун тартипке салуучу конкреттүү нормалардын булагы катары кызмат кылат. Шариятка диний жана жогорку өсүп-өнүккөн бийликтин биримдиги мүнөздүү, ал адам жашоосуна зарыл болгон укуктарды жана ошондой эле катуу жоопкерчиликтерди өз ичине камтыйт. Шарият кандайдыр деңгээлде мыкты жүрүм-турум жана мээримдүүлүк түшүнүктөрү менен үндөшүп кетет. Мисалы, далилдүү жана негиздүү чыгарылган өкүм “туура-шари” деп аталат, башкача айтканда, ал шарият эрежелерине туура келет [Хидоя. Комментарий мусульманского права: в 2 ч. Ч. 1. Т. I—11 / пер. с англ.; под ред. Н.И. Гродекова; отв. ред., авт. предисл., вступ. ст. и науч. комм.проф. А.Х. Саидов. - М.: ВолтерсКлувер, 2010. - С. 29-30].

Шариятты нормативдик мамилелерден алып караганда социалдык жөнгө салуунун универсалдык системасы деп атоого толук мүмкүн. Шарият буга чейин эле айтылып келген жана калыптанып калган турмуштук эрежелерди кандайдыр деңгээлде өз ичине камтыйт, бирок ал эреже, жоболор жарандардын диний (культтук), этикалык жана турмуш-тиричиликтик көз караштарын кеңите алган. Алардын ичинде укуктук критерийлер да жок эмес, бизди кызыктырган жана бул ишти колго алууга негиз болгон маселе да дал ушунда.

Ислам ой жүгүртүүчүлөрүнүн пикири боюнча, шарияттын универсалдуулугу Курандын жана пайгамбардын сүннөсүнүн ар кандай суроого жооп берерлик касиетинде гана эмес. Аларда айрым маселелер боюнча так жооптор даяр болсо, алардын айрымдарын чечүүнүн жолдору шарт-жагдайга, жарандардын кызыкчылыктарына жана керектөөлөрүнө жараша чечилет деп айтылат.

Куранда жана сүннөдө айтылбаганкайсыл бир маселелерди тактоо же жалпы постулаттарды жана ыйык тексттердеги көп кырдуу маселелелерди өз

алдынча чечүү ислам традициясында “иджтихад” (мааниси – аракеттенүү, тырышуу, туруктуулук) деген аталышка ээ болгон. Ислам ой жүгүртүүсүндө бул аныктама кайсыл бир конкреттүү татаалдашкан кырдаалдан чыгууда шарият эрежелеринен чыкпай жол табуу, жарандын тигил же бул аракети боюнча шарият эрежелеринин негизинде баа берүү дегендикти билдирет. Бул миссия муджтахиддерге, башкача айтканда, иджтихадды ишке ашырган шарият билермандарына жүктөлөт.

Иджтихад шарияттын нормативдик бир бөлүгү, ал эми жарандын өзүн коомдо алып жүрүүсү, сырткы жүрүм-туруму боюнча билимдердин тобу “фикх” (мааниси – талданып жана изилденип жаткан маселенин маани-маңызын ача алуучу терең билим) деп аталат. Жогоруда айтылгандай, көп кырдуу жана чиеленишкен маселелерди дин эрежелеринен чыкпай чечүүдөгү татаалчылыктардан улам шарияттын нормативдик жактары боюнча жана мусулман укуктук илиминин бир багыты катары фикхтин жаралышына өбөлгө болду.

Курандын жоболорун жана фикх сүннөлөрүн аң-сезимдүү түрдө түшүнүү жана аларга аныктама берүү үчүн атайын логикалык ыкмалар жана шарият методдору талап кылынат. Алардын жардамы менен шарият жоболорунун маани-маңызына тереңдеп кирүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мындан сырткары, ислам ой жүгүртүүсү Курандын жана хадистердин тексттеринде камтылбаган кырдаалдар боюнча да кандай аракетке келүү жолдорун да иштеп чыккан. Иджтихаддын өзөктүк бөлүгүн түзүүчү мындай ыкмалар (тактап айтканда, аналогия, өз ара салыштыруу, окшоштуруу) эң башында Алла тарабынан берилгендеп эсептелет жана мына ошондуктан да шарият тарабынан тигил же бул формада каралат.

Шарият нормалары мазмуну боюнча гана эмес формасы боюнча да ислам укуктук тартиптеринин жоболоруна айланган. Фикх укуктук доктрина катары позитивдик ислам укугунда, азыркы вариантында ислам укуктук мыйзамдарында формалдуу (юримдикалык) да, материалдык (тарыхый) да башатык мааниге ээ.

“Кыргыздардын адат укугунда айрым диний нормалардын кабыл алынышы” деп аталган экинчи бөлүмдө азыркы дүйнөдө өз алдынча, ички ресурстарга гана таянуу менен башка мамлекеттердин, элдердин укуктук системалары менен өз ара мамилелерге барбай, алардан кабыл албай бөлүнүп калыптанган жана өнүккөн бир да укуктук система жок деп белгиленет.

Кыргыз коомунун укуктук системасында системалуулуктун дээрлик бардык белгилери сакталган. Укуктук адаттар камтылышы боюнча жалпы жана жеке болуп бөлүнгөн. Жалпы адаттар, аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, кайсыл бир конкреттүү мезгил ичинде жалпы элге, улутка, мамлекетке тиешелүү болот. Ал эми жеке адаттар жарандардын айрым бир тобуна же кайсыл бир аймакка гана байланыштуу.

Кыргыз элинин демейки укугу өзүнүн калыптануу жана өнүгүү жолунда узак мезгилдерди басып өтүү жана башка укуктук системалар киргенде да алар улуттук менталитетке жана өзгөчүлүктөргө, элдин жашоо

образына ылайык саясий, маданий, социалдык, диний, экономикалык ж.б. өзгөртүүлөргө дуушар болгон. Бирок да, дал ушул мусулман укугунун нормалары укуктук ыңгайлашуу жолдору менен Орто Азия элдеринин, алардын ичинде кыргыздардын демейки укуктарына өз таасирин тийгизе алган.

Өздөштүрүлгөн мусулман нормалары кыргыздардын укуктук системасына ыңгайлаша алды жана буга арабдар менен кыргыздардын көчмөн турмушу, жашоо образдарынын окшоштугу оң таасирин тийгизе алды. Натыйжада кыргыз коомчулугунда шарият жоболору жана көп кылымдык демейки адаттар жуурулуша келип бирдиктүү укуктук система түзүлдү.

Жергиликтүү калкка зарылчылыгы жок жана алардын жашоо-турмушуна, каада-салттарына туура келбеген башка маданияттардан өздөштүрүлгөн баалуулуктар жана укуктук эрежелер андан ары өнүгүүгө ээ болбойт же акырындап биротоло сүрүлүп ташталат же өзгөрүүгө учуроо менен жаңы касиеттерге ээ болот. Мисалга алсак, түндүк Кыргызстанда түрмөлөрдүн болбогундугуна байланыштуу кылмышкерлер, динге каршы чыккандар камакка алынбаган, ал эми Кокон хандыгынын жакын жайланышкандыгынан жана анын таасиринин күчтүү болгондугунан түштүк тарапта кылмышкерлерди зынданга отургузуу фактылары учурап турган.

Орто Азиянын көпчүлүк отурукташып жашаган элдерине салыштырмалуу кыргыздар элдик адаттарды, укуктук эрежелерди колдонууну уланта беришкен жана айрым жетишпестик жана кемчиликтүүлүк жагдайларда гана шарият эрежелеринин элементтерин пайдаланышкан. Адегенде өздөштүрүлгөн укуктук эрежелер таза, түп нуска түрүндө сейрек колдонулуп, алар бара-бара акырындап жүрүп отуруп элдин көчмөн жашоо турмушуна ыңгайлашкан. Кыргыздардын укуктук системасыбуга чейин жашап келген укуктук эрежелерди алмаштыруу жолу менен эмес шарият эрежелерин жана элдик адаттарды эске алуу менен жаңы укуктук жоболорду жана эрежелерди иштеп чыгуу ыкмасы менен өнүккөн.

Кыргыз коомчулугундагы элдик адаттардын басымдуулук кылышы элдин көчмөн турмушуна, тоо-тоолордо жашаган мал чарбачылыгына байланыштуу ислам дини жайылтылган борборлордон алыс жашагандыгынан динди үстүртөдөн гана кабыл алгандыгында жана ага чын дилдеринен али кирише электигинде.

Элдик адаттардын бир кемчилиги- алардын кагаз бетине түшүрүлбөгөндүгүндө, атайын бийлик адамдары тарабынан бекитилбегендигинде, буга байланыштуу алар бай-манаптардын, казылардын кызыкчылыгы үчүн түрдүүчө интерпретацияланып кетип, кайсыл бир кылмышка өкүм чыгарууда бийлер, кийинки казылар өз эрктери менен болгон учурлары да жок эмес [Борубашов, Б.И. История государства и права Кыргызской Республики [Текст]: курс лекций / Б. И. Борубашов, З.И. Галиева. - курс лекции / Б.И. Борубашов, З.И. Галиева. - Бишкек: Изд-во КРСУ, 2004. С. 104].

Кыргызстан элдеринин этникалык-маданий өз алдынчалыгы жана өзгөчөлүгү элдик улуу байлык жана аларды азыркы ааламдашуу доорунда

сактап калуу жалпыбыздын ыйык милдетибиз. Кылымдап жашап келе жаткан элдик укук эрежелерин расмий түрдө кабыл алуу жана аларды ылайыгына жана ошондой эле зарылдыктарына жараша мыйзам кодекстеринде пайдалануу Кыргыз Республикасынын укуктук системасынын өнүгүшүнө өз салымын кошо алмак. Биздин пикирибизче, өлкөнүн мыйзамдык талаптарынан чочулабаган айрымдар ислам эрежелеринин жоопкерчиликтирин сактабаодон кооптонмок. Жыйынтыктап айтканда, өнүккөн цивилизациянын жана учурдун талаптарына жооп бере ала турган ислам эрежелеринин элементтерин мыйзам түзүүдө эске алуунун жана колдонуунун пайдадан башка зыяны жок.

“Кыргыз коомунда шарият менен адаттын өз ара аракеттери” деп аталган **үчүнчү бөлүмдө** араб баскынчылары кыргыздар жашаган аймактарга алып келген ислам дини жана шарият нормалары кыргыздардын коомунун укуктук системасын өзгөрткөндүгү тууралуу айтылат. Ислам дини жана шарият нормалары көп кылымдар бою кыргыздардын укуктук системасына таасир этип келүү менен элдин укуктук системасы бир топ өнүгүүгө ээ болду. XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап шарияттын айрым нормалары бийлердин жана казылардын чыгарган өкүмдөрүндө кездеше баштады. Натыйжада кыргыздардын коомдук мамилелерин тартипке салуучу бирдиктүү нормалар пайда боло баштады жана бул мусулман нормаларынан жана адаттардын калыпка салына баштаганына күбө болуп турат.

Адаттын бардык укуктук эрежелерди бириктирүүгө потенциалы жетишерлик эмес эле, себеби кыргыздар биротоло калыптанган улут болгону менен алардын ортолорунда аймактар жана уруулар аралык айырмачылыктар бар эле. Ал эми шарияттын нормалары бардыгына бирдей жана алар бирдиктүү мамлекеттин калыптанышы жана бекемделиши үчүн натыйжалуу механизм эле.

Ислам кыргыз элине терең жана кеңири иштелип чыккан деңгээлде, бирок жергиликтүү адат-салттарга карама-каршы келген сапаттары менен келип кирди. Изилдөөчү Н Малышев: “Калк сабаттуулукка ээ болуу менен аларда Куран, укуктук дүйнө таануу жана шарият менен жакындан тааныша баштады”, - деп жазган [Малышев, Н. Обычное семейное право киргизов [Текст] / Н. Малышев. Ярославль: Тип. Губ. правления, 1902. - С.181]. Кыргыз элинин укуктук жашоосуна шарияттын нормаларынын кире баштагандыгы ачык байкала баштады.

Ислам өзүнүн универсалдуулугу менен кыргыз элинин аң-сезимине бекем сиңүүсү аркылуу коомдук турмуштун түрдүү аспектилерине активдүү түрдө катыша алды. Мисалы, бугу уруусунун манаптары Батыш Сибирдин генерал губернатору Г.Х. Госфальдга Россия Империясынын букаралыгына кабыл алуу өтүнүчү менен 1854-жылы 10-июлда Россиянын карамагына өтүүнү каалап, сиздин улуу урматыңызды сыйлоо менен бизди кабыл алууңузду суранабыз жана сизге чын дилибизден кызмат кылууну Кудайдын жана ыйык Курандын алдында билдиребиздеген мазмунда кат жиберешкен. [Хрестоматия по истории дипломатии Кыргызстана. Учебное пособие/Сост. В. Воропаева, Р. Кемелбаев, В. Мельнева. Ред. акад. В. Плоских, проф., Н. Кемелбаев. -Бишкек: Илим, 2007. - С. 217].

Демек, түндүк кыргыздардын эл бийлөөчүлөрү да Россиянын расмий бийлигине Кудайдын жана Курандын алдында убада берүү менен кайрылышкан

Азыркы учурда ислам динин тутунган кыргыздар жана башка кыргызстандыктар мыйзамга каршы келбеген айрым шарият эрежелерин пайдалануу менен мамлекеттин мыйзамдарына баш ийүү менен жашашат. Республикабызда жарандардын динге болгон ишенимдеринин эркиндиги (мыйзам боюнча тыюу салынган диндик агымдардан башкасына) жана ошондой эле диний багыттар боюнча иш жүргүзүүлөрү “Кыргыз Республикасынын динге болгон ишенимдин жана диний уюмдардын эркиндиги жөнүндөгү” мыйзамына ылайык тартипке салынат жана ал да заман талаптарына ылайык өркүндөтүүгө жана кайра иштеп чыгууга муктаж.

“Жазык укугун гумандаштыруу тенденциясы салттуу кыргыз коомунун мурасы катары” деп аталган экинчи глава үч бөлүмдөн турат.

Изилдөөнүн объектиси болуп, диний (шарият) нормалардын жазык укугунун өнүгүүсүнө тийгизген таасири менен байланышкан коомдук мамилелер эсептелет.

Изилдөөнүн предмети болуп, диний нормалар, шарият, адат укугу, жазык укугу жана алардын концепциялары, маңызы жана мазмуну, өз ара аракеттери, илимий көз-караштар жана концепциялар, Кыргыз Республикасынын мыйзамдары эсептелет.

Изилдөөнүн методдору таанып-билүү мыйзамдары жана категориялары, алардын теориясы, диалектикалык, тарыхый, логикалык, салыштырма-укуктук категориялардын изилдөө методдору, системалык анализ методу жана ошондой эле укуктук көрүнүштөргө талдоо жүргүзүү, изилдөө объектисине баа берүү, мамлекеттин укуктук жактан өнүгүүсүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана ар тараптуу изилдөөгө алуу болду.

“Салттуу кыргыз коомундагы жазык жоопкерчилиги” деп аталган биринчи бөлүмдө көпчүлүк изилдөөчүлөрдүн кыргыз элинин кылмыш-жаза укуктарында адат эрежелеринин басымдуулук кылганын айтышары белгиленген.

Совет бийлиги жеңишке жеткенге чейин кыргыз элинин укуктук системасында традициялык демейки укук тартибине (адат) артыкчылык берилген [Нуриев, Д.Ш. Становление и развитие уголовного права Кыргызской Республики [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д.Ш. Нуриев. - Бишкек, 2015. - С. 12].

Ошентсе да, көпчүлүк изилдөөчүлөр Кокон хандыгына көз каранды болуп турган түштүк Кыргызстанда гана эмес түндүк Кыргызстан элдеринде да өзгөчө мааниге ээ болуп тургандыгын баса белгилешет.

Кыргыздардын жазык укугунун негизги булагы болуп элдик адат-салттар, уруу же айыл аксакалдары тарабынан жалпы чыгарылган чечимдер жана эрежелер, Куран, Сунот жана башка шарият, адат булактары эсептелет. [Эшмурадова, Н.Д. Уголовное право кыргызов по нормам адата и шарията. [Текст] / Н.Д. Эшмурадова // Инновационная наука. - 2017. - Т.2(№3). - С.158-163].

Кыргыз элинде “жалпы коомчулуктун же жеке адамдын коопсуздугуна, кол тийбестигине коркунуч келтирүү, деги эле, жалпы да жекече бирөөгө зыян келтирүү кылмыш деп аталат” [Загряжский, Г. Юридические обычаи киргиз [Текст] / Г. Загряжский // Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования: В 10 т. Eskikazakhukkdunyasi. Theancientworldofthekazakhstan /Юридическая компания «Интеллектуал-Парасат»; Ред. кол.: С.З. Зиманов, К.А. Абишев и др. Т. VI. - Алматы: ЖетЖарҒы, 2005. С. 274]. Башкаларга материалдык гана эмес моралдык зыян келтирүү да – бул кылмыш.

Мусулман укук тартиби азыркы учурдагы төрт негизги кылыш-жаза укуктук системасынын бири болуу менен диний мүнөзү аркылуу уникалдуулукка ээ. Анын өнүгүүсүнүн карама-каршы келген тенденциялары (салттык демейки эрежелер жана шарият эрежелери) кылмыштуулукту жана аны жазалоонун жолдорун аныктоодо ислам мамлекеттерине гана эмес калкынын көпчүлүк бөлүгү ислам динин тутунган мамлекеттердин, алардын ичинде Кыргызстандын да процессуалдык кодекстерине өз таасирин тийгизе алат.

Элдик адаттардын нормалары боюнча кылмыштар оор жана жеңил болуп бөлүнгөн. Оор кылмыштарга адам өлтүрүү, кадырлуу же бийлик адамдарынын ар-намысына шек келтирген кылмыштар, уруу ичиндеги же үй-бүлө башчысына карата жасалган кылмыштар улум-улам кайталанган уурулук, кыз ала качуу же аны зордуктоо, ойноштукж.б.у.с. кирген. Кыргыздарда калыптанып калган оор кылмыштын түрлөрү тууралуу Ч. Валиханов: “Кыргыздардын түшүнүгү боюнча оор кылмыш деп саналган манапты өлтүрүү, кыз ала качуу, бойго жете элек кызды зордуктоо, үчүнчү жолу кайталанган уурулук үчүн кылмышкерлер өлүм жазасына тартылган.Ормонхандын Каскелен дарыясынын боюнда дары болуп, ага элге таасир этүү үчүн ашынган уурулар асылып турган”,- деп жазат [Валиханов, Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 т. [Текст] / Ч.Ч. Валиханов; [вступ. статья А. Маргулана, редкол.: А.Х. Маргулан (отв. ред.) и др.], Акад. наук Каз.ССР. Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. - Т. 2. - Алма-Ата: Изд-во Акад. наук Каз.ССР, 1962. - 795 с.].

Бийлик адамдары тарабынан букараларга, үй-бүлө башчыларына, алардын балдарына же аялына карата жасалган кылмыш жеңил кылмыш катары каралган. Себеби, тилекке каршы, казылар жана бийлер иштеп чыккан эреже боюнча бийлик адамы жаңылышпайт, ал кандайдыр бир кылмышка барса, демек, күнөөкөрдү жазалаган деген да түшүнүк бийлөөчү таптын өкүлдөрү арасында жашап келген.

Ислам юриспруденциясы басымдуулук кылган мусулман укугу катуу кылмыштар жана жарандык укук тартибин бузуулар боюнча жазанын төмөндөгүдөй үч категориясын бөлүп көрсөтөт: хадд, кисас и тазир [96, 572-бет]. Европа мамлекеттеринен айырмаланып мусулман укук тартибинин нормалары кылмышка аныктама берүүдөн эмес кылмыш иши үчүн жазаны аныктоодон башталат. Катуу жаза колдонулуучу биринчи категория Куранда жана Суннада жазылган хадд. Мындай кылмыштарга “ислам дининен чыгып кетүү, динге каршы аракеттер, бийликке каршы козголоң, ойношчулук, талап-тоноо кирет. Экинчи категория кисаска адам өлтүрүү, адамга катуу жаракат келтирүү киргизилген. Калган бардык кылмыштар

үчүнчү категория – тазирге туура келет” [Эшмурадова, Н.Д. Уголовное право кыргызов по нормам адата и шариата. [Текст] / Н.Д. Эшмурадова // Инновационная наука. - 2017. - Т.2(№3). - С.160].

Шарияттын таасири менен динге каршы келген Кудайга, динге шек келтирүү, башка динге өтүп кетүү, ислам динин бурмалоо, ага карата терс пикирлерди айтуу, адам коюлган жайды чукулоо сыяктуу көз караштар жана аракеттер да кыргыз элинин демейки укуктук тартиптерине (адат) кылмыш катары кирди. Мындай аракеттер жана көз караштар үчүн Кокон хандыгында айыптуулардын мүлкүн тоорукка алышкан (конфискация) жана алардын өздөрүн зынданга салышкан.

Укук тартиптерине каршы келген ар кандай аракет кылмыш катары эсептелинип, ага оор кылмыштар да, жарандык укук тартиптерин бузуулар да киргизилген.

“Кыргыздардын жазык укугунун диний (шарият) нормалардын негизиндеги мүнөздүү белгилери” деп аталган экинчи бөлүмдө кыргыз элинин укук тартиптери боюнча эрежелеринин бир калыпка салынбагандыгы туташ сабатсыздык, мурдатан байыркы ата-бабалардан бери келе жаткан салттык эрежелер кагаз бетине түшүрүлбөгөндүгү, жаңы киргизилгендери же өзгөртүүлөргө учурагандары жазуу жүзүндө эч жерде катталбагандыгы менен байланыштырылат. Кагаз бетинде даана жазылып, кол коюлбагандан, атайын мөөр басылбагандан кийин элдик эрежелерди бийлер жана бийлик өкүлдөрү өз кызыкчылыктарына жараша каалагандай өзгөртө да беришкен. Мына ошондуктан бизге элде көп колдонулган жана кеңири тараган укуктук эреже-талаптар гана келип жетти.

Келтирилген жагдайлар жана кыргыз элинин салттык жашоо-турмушунун спецификасы улуттук демейки укук тартиптеринин жарандык-укуктук жана жазык - укуктук болуп ажыратылып бөлүнбөгөндүгүнүн жатыйжасы эле. Демейки укук тартиптеринин изилдөөчүсү Ю. Россел белгилегендей, жогоруда аталган демейки укуктун өзгөчө белгиси да катаал кылмыштар менен жарандык кылмыштардын так кесе ажыратылбагандыгында эле. Демек, кыргыз элинин улуттук укук тартиптеринде бардык эле укук тартибин бузулар түрдүү деңгээлдеги кылмыш катары эсептелинип, алар да ким тарабынан, кимге карата жасалганына карата түрдүүчө жазага тартылышкан [Россел, Ю. Среднеазиатская культура и наша политика на Востоке [Текст] / Ю. Россел // Вестник Европы. – Т. 4. – СПб., 1878. С.132].

Кыргыз элинин демейки укук тартиби басымдуу көпчүлүк кылмыштарды жарандык кылмыш катары карап, негизги жаза катары кылмышкер же анын жакын туугандарынан жабыр тарткан тарапка кун, айып пул (мал) төлөө эсептелип, пайда болгон маселе ушуну көпчүлүк учурларда ушуну менен чечилген. Жалпыбызга маалым болгондой, кыргыз элинде өлүм жазасы, түрмө, башка отурукташып жашаган элдердей зындан болгон эмес да, кылмышкерге карата жаза колдонуу жогорудагыдай жол менен чечилген. Ал эми, аттуу-баштуу, элге кадыры сиңген же жогорку бийлик адамы (хан, манап, бий) адамы өлтүрүлгөн болсо маселе абдан таалдашып кеткен, буга Ормон хан өлтүрүлгөндөн кийинки бугу уруусу менен сары багыш уруусунун урушун мисал келтиргенбиз.

Бийлердин же бийлик өкүлдөрүнүн чыгарган чечимдери аткарылбаганда же жабыркаган тараптын ал чечимдерге макул болбогон учурларында күнөөкөр тараптын малы айдалып кетип, барымтага алынган фактылар да болгон. Көп учурларда бийлердин жана казылардын тиешелүү чечимсиз эле доогер тарап жоопкер тараптын малын өз алдынча айдап кетип барымтага алган [Кожоналиев, С.К. Суд и уголовное обычное право киргизов до Октябрьской революции [Текст]/ С.К. Кожоналиев. – Фрунзе, 1963. С.324].

Кыргыздар падышалык Россиянын карамагына өткөндөн кийин чачкын жашап келген элдик укук тартиптери жыйнакталып, тартипке салына баштады. Буга мисал, 1907-жылы Пржевальск шаарында он бир болуштуктун бийлеринин №6 чукул чакырылган съезди өткөрүлүп, анда кылмыштын түрлөрүн, ага карата жаза, айып пул төлөөнүн өлчөмүн аныктоо боюнча атайын Эреже (токтом) кабыл алынган.

С.К. Кожоналиевдин пикири боюнча малды, кандайдыр бир мүлктү, ал тургай кара башыл адамды барымтага алуу кыргыздарда уруулук мезгилдерден бери эле сакталып келген.

Кыргыз коомчулугунда мурдагы оор түрдөгү кылмыштар менен жарандык кылмыштардын ортосунда ачык-айкын чек болбогон сыяктуу эле жөнөкөй кылмыш менен дин эрежелерин бузуу боюнча кылмыштын ортосунда да чек болгон эмес, ал тургай, бул чек мурдагы салыштырмалуу бир топ бүдөмүк да болгон. “Кыргыздар ислам динин кабыл алгандан жана ага толук түрдө баш ийип калгандан кийин диний кылмышка баргандар жөн гана кылмышкерге айланбастан күнөөгө да батат дешкен, башкача айтканда, шария талаптарына каршы чыккан болот же тескерисинче, динге каршы аракеттерди жана көз караштарды кылмыш катары эсептешкен” [К. Нурбеков. История государства и права Киргизской ССР. Издание второе без изм. и доп.-Б. 1999. – С.129].

Кыргыз элинин укуктук тартиптеринде кылмышкерди жазалоонун башкы максаты болуп келтирилген моралдык зыяндын ордун толтуруу, жабыркаган тарапка материалдык төлөм төлөтүү эсептелген. Шарият эрежелери боюнча да, улуттук адаттар боюнча да кылмышкерге карата жазанын төмөнкүчө эки түрү колдонулган: биринчиси, оор кылмышы боюнча кылмышкерди өлүм жазасына тартуу де денесине жаракат келтирүү, сабоо ж.б., экинчиси, кылмышкердин өз күнөөсү үчүн айып (материалдык чыгым) тартуусу. Кошумчалап кете турган болсок, бийлердин же казылардын өкүмү боюнча кылмышкерлерге карата жазанын төмөнкүдөй түрлөрү колдонулган: оор кылмышы үчүн кылмышкерди жабыркаган тарапка кулдукка өткөрүп берүү, жеке өзүн же үй-бүлөсү менен айылдан айдап жиберүү, кун, айып төлүтүү, эл алдында өз күнөөсү үчүн кечирим суратуу, кылмышына жараша бардык мүлкүн же кайсыл бир бөлүгүн жабыркаган тарапка алып берүү ж.б.у.с [Борубашов Б. И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений киргизов в составе Российского государства (1855-1917 гг.): Историко-правовое исследование- Б.; 2009].

Кыргыздар кандайдыр бир кылмыш үчүн кылмышкерди жазага тартууга караганда андан жабырлануучу тараптын пайдасына айып пул төлөтүүнү артык көрүшкөн. Анын, үстүнө буга чейин белгиленип өткөндөй, көчмөн кыргыздарда отурукташкан элдердей түрмө да, зындан да болгон

эмес да. Эгер жабырлануучу сот органдарына даттанбаса же тосмо арыз жазып берсе, мындай укуктук тартип азыркы учурда да колдонулат. Келтирилген зыяндын ордун толтуруу сот аркылуу чечилет же тараптар өздөрү келишип алышат.

“Кыргыз Республикасында жазык укугунун салттуу формалардан заманбап мыйзамдарды кодификацияланган түрүнө чейинки трансформацияланышы” деп аталган үчүнчү бөлүмдө төмөнкүдөй жагдайлар жана фактылык материалдар берилди.

Кыргызстандын аймактарында узак мезгилдер ичинде – кыргыз элинин Россия империясынын курамына кирген кезден жана Совет бийлигин алгачкы жылдарынан баштап эле адегенде улуттук демейки укуктук эрежелердин элементтери жана падышалык Россиянын жазык мыйзамдары, андан кийин Советтик Россия Федерациясынын укуктук мыйзамдары аралаша жана бири-бирин толуктап, тактап иштеп келди. РСФСРдин жазык мыйзамдары жана кодекстери 1920-жылдан баштап эле Кыргызстандын жазык укуктук тартиптеринин жана эрежелеринин (жалпысынан, укуктук кодекстеринин) негизги башаты катары кызмат кылып турду жана бул процесс отуз жылдарга жакынкы мезгилдерге чейин улантылды. Себеби, Кыргызстан алгач РСФСРдин курамында адегенде автономиялык область, кийин автономиялык республика статусунда болгон. Кыргыз Республикасында заман талабына жооп бере турган өзүнүн жазык мыйзамдарынын жоктугу ошол мезгилдердеги Кыргызстандагы мыйзам чыгаруу органдарынын юридикалык билим жана тажырыйба жагынан жетишерлик деңгээлде болбогондугуна ачык күбө болуп турат. Кыргызстан бир бөлүгү болгон мамлекеттин (СССРдин) авторитардык режими кескин улуттук өз алдынча демилгелерге, айрыкча, укуктук демилгелерге жол бербес эле.

1950-жылдардын экинчи жарым жылдыгында СССРдин саясий жана социалдык-экономикалык жашоосунда болуп жаткан өзгөрүүлөр советтик жазык мыйзамдарында, бардык союздук республикалардын, алардын ичинде Кыргыз Республикасынын жазык кодекстеринде чагылдырылды. Өлкөнүн саясий жашоосунун либералдашышы жазык чөйрөсүндөгү мамлекеттин саясатынын гумандашуусуна алып келди жана анын натыйжасында жазык укуктук тартиптери жана жоопкерчиликтери бир топ жумшартылды. Модернизацияланган жазык мыйзамдары боюнча укуктук тартиптерин бузган жарандарды жазага тартуу иштери соттук өкүмдүн форматында гана чечиле баштады.

СССРдин таркагандыгына жана буга байланыштуу укуктук тартиптеринин бошондой түшкөндүгүнөн улам 1970-жылдар ичинде терс таасирлеринен улам кылмыштуулуктун саны кескин көбөйүп кетти. Ээн баш демократтар дегенибиздин себеби, айрымдар коом алдындагы жоопкерчиликтерин жана милдеттерин унутта калтырышып, укуктары үчүн гана күрөшүп калышты. Демократия деген, биринчи кезекте, жогорку аң-сезимдүүлүк, акыл-эс,

сезимталдык, коомчулук алдындагы жогорку жоопкерчилик экендигин көпчүлүгүбүз терең андап түшүнө албадык.

Профессор К.М.Осмоналиевдин маалыматтары боюнча ошол мезгилдерде катталган кылмыштуулуктун саны үч эсеге жакын өсүп кеткен жана бул саясаттагы да, экономикадагы да тереңдеп жайылтылып кеткен кризистин объективдүү кесепеттери эле [Осмоналиев, К.М. Уголовная политика Кыргызстана: вопросы теории и практики. Монография [Текст] / К.М. Осмоналиев. – М., 2005- С.34].

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-Жаза Кодексинин жаңы редакциясы 1997-жылы кабыл алынып, 1998-жылдын 1-январынан күчүнө кирген. Ал Совет мезгилинде кабыл алынган Кылмыш-Жаза Кодексинен бир топ айырмаланып, коомдук турмушта пайда болгон көп жаңы кырдаалдарды жана жагдайларды чагылдырып турат.

1997-жылдагы КРнын ЖазыкКодекси РСФСРдин УКсынын аналогу эле. “Үч барабар айып” (КРнын УК, 45-берене), “Мал уурдоочулук” (КРнын УК, 165-берене) жана жазык укуктук мүнөздөгү “Коррупция” (КРнын УК, 303-берене) сыяктуу беренелерде гана айырмачылыктар болгон. Калган кылмыштын түрлөрү, аларга берилүүчү жазалар боюнча Кыргыз Республикасынын Жазык Кодекстери Россия Федерациясынын УКнын көчүрмөлөрү болгон.

Жазык мыйзамдарынын глобалдык жаңылануу процессиндеги азыркы мамлекеттердин укуктук саясатына тиешелүү төмөнкүчө негизги үч тенденцияны В.Н.Додонов бөлүп көрсөткөн, алар: жазык аспектиндеги жоопкерчиликтердин жана аларга берилүүчү жазалардын жумшартылышы; мыйзамга каршы иш-аракеттердин жана кылмыштардын жаңы түрлөрүнүн криминалдашып кетиши; жазык укуктук мыйзамдарынын интернационалдашуусу [Додонов, В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть. Монография [Текст] / В.Н.Додонов / Под общ.и науч. ред. С. П. Щербы. – М.: Юрлитинформ, 2009. С.11-12].

Кыргыз Республикасындагы соттук-укуктук реформалардын натыйжасында жаңы жазык укуктук мыйзамдары кабыл алынды жана алар Кыргыз Республикасынын Жазык Кодекстерин, укуктук тартип бузуулар жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын процессуалдык кодекстерин өз ичине камтуу менен сот өндүрүштөрүндө жаза системасынын жаңы, прогрессивдүү системасын камсыз кылууга чакырылды. Бул нормативдик укуктук актылар 2019-жыл 1-январдан күчүнө кирип, ишке киришти.

Жыйынтыктап айтканда, кылмыш-жаза мыйзамдарынын жумшаруусу менен анча олуттуу эмес жана жеңил кылмыштар Кыргыз Республикасынын Кылмыш-Жаза Кодексинин курамынан чыгарылып, алар кылмыш жоругу системасына киргизилди.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык изилдөөнүн негизинде төмөнкүдөй **негизги тыянактар** жана **практикалык сунуштар** иштелип чыкты:

1. “Мусулман укугу” жана “шарият” түшүнүктөрү укуктук критерийлери боюнча бири-биринен айырмаланып турат. Шарият Курандын жана Сүннөнүн мусулмандарга карата кайрылууларын өз ичине камтыса, мусулман укуктук тартиптерине мусулман калкына тиешелүү доктриналар тарабынан иштелип чыккан жана түшүндүрмөлөр берилген принциптер, нормалар кирет.
2. Терең алып караганда, шарият укук тартиптеринин айрым гана жактарын караган диний феномен. Шарияттан айырмаланып мусулман укугу диний формаларга жана диндик аң-сезимдерге багытталганы менен ал, негизинен, укуктук феномен.
3. Мусулман укугунун өзгөчө белгиси жана артыкчылыгы анын мамлекет тарабынан колдоого алынгандыгында. Буга байланыштуу аны биротоло фикхке киргизип коюуга да болбойт, себеби мусулман укугундагы көпчүлүк культук эрежелерди юридикалык принциптерге жана жоболорго киргизүүгө мүмкүн эмес. Мусулман укугу, негизинен алып караганда, фикхтин маанилүү бөлүгү болуп саналган адамдардын өз ара мамилелеринин эрежелери менен толук дал келбейт. Бардык эле мусулман укуктук тартиптери мамлекет тарабынан колдоого алына бербейт жана ошондой эле алар формалдуу түрдө юридикалык эрежелер жана талаптар деп эсептелингени менен диний нормалардан четтеп кете албайт.

Демек, мусулман укугу мамлекет тарабынан колдоого алынган фикхтин нормаларын гана өзүнө алат жана коомдук мамилелерди тартипке салуу менен бийлик жүргүзүүчү социалдык-саясий күчтөрдүн кызыкчылыктарын көздөйт деп жыйынтык чыгарууга болот.

4. Шарият укук тартибинин принциптери мусулман өлкөлөрүнүн дээрлик бардыгына өз таасирин тийгизүү менен ал мамлекеттерде өз позициясын сактап келе жатат. Бул принциптер Азиянын жана Африканын мусулман өлкөлөрүндө аздыр-көптүр аракетте болуу менен шарият нормаларын сактоодо чоң мааниге ээ. Биздин оюбузча, мындай практиканы исламдык эмес мамлекет болуп эсептелген, бирок мусулман калкы жашаган өлкөлөрдө, анын ичинде Кыргызстанда да орду менен ишке ашыруу максатка ылайыктуу болор эле.
5. Албетте, бул сунушту басымдуу көпчүлүктүн дароо кабыл ала бербестиги турган сөз. Биз шарият эрежелерин эмес, алардын элементтерин, мыкты таасирлерин ыгы менен пайдалануу тууралуу сөз кылып жатабыз. Жалпыбыз ачык күбө болуп тургандай, жарандарыбыз, айрыкча, бийликтегилер жана жооптуу кызматтагылар, күч органдарынын кызматкерлери, укук тартиптерин жөнгө салуу милдеттери жүктөлгөн сот, прокуратура органдарынын өздөрү мыйзамдуулукту сактабай жатышат.

Сот органдарына болгон калктын ишеничи бүтүндөй кетип бүттү, демек, алардын кандайдыр бир күчтөн уялган жана корккон механизмдерин (мыйзам, калк алдында кылмышкер болуу менен бирге Алланын алдында да чоң күнөөгө батасың деген сыяктуу) таап чыгып, ишке киргизүү учур талабына айланууда.

Салттык мусулман укук тартиптеринде да позитивдүү тажырыйбалардын бардыгын моюнга алууга туура келет.

Мисалы, кеңешүүчүлүк жана компромисске баруу, доогер жана жоопкер тараптарды келишүүгө чакыруучу процедуралар, сот ишин алып баруудагы токтоолук жана ырааттуулук, сот өндүрүшүнүн ачык-айкындыгы, соттордун өзүнө тиешелүү этикасынын сакталышы сыяктуу маселелерди Кыргызстан Республикасынын жазык системасында орду менен колдонууга эмне үчүн болбосун.

XIX кылымдан баштап Кыргызстандын аймагындагы укуктук түзүлүш Россия империясынын, улуттук адаттардын жана шарият нормаларынын симбиозунан турган, ал эми 1917-жылдагы Октябрь революциясынан кийин мусулмандык жана адаттык укуктардын ача-мынча элементтери сакталып калган.

Социалисттик түзүлүштүн кулашы жана Кыргызстандын көз карандысыздыкка жетиши менен диний нормалардын калк ичиндеги мааниси кайра күчөй баштады. Буга байланыштуу шарияттын айрым нормаларынын канчалык деңгээлде кыргыз коомчулугунда пайдаланыла алышы, алардын кандай формада жана кандай шарттарда өлкөнүн жазык жана жазык - процессуалдык мыйзамдарына кирүүгө боло тургандыгы тууралуу маселелер актуалдашты.

Шарияттын укуктук негиздерине жана мусулман жазык укуктук тартиптерине кайрылууга күтүлүүчү мүмкүнчүлүктөрдө төмөнкүчө эки шарттын катуу сакталуусу зарыл. Биринчиден, шарият нормаларын колдонууда ырааттуу, түшүнүүчүлүк жана токтоолук мамиле талап кылынат. Мындай татаал укуктук маселеге жогорку аң-сезимдүүлүк менен мамиле жасалбаса анын кандай кесепеттерге алып келинишин болжолдуу түрдө прогноздоого да мүмкүн болбой калат

Кыргыз Республикасы светтик мамлекет болгондуктан калк арасында мусулман дининен башка диний конфессиялардын өкүлдөрү да бар, демек, бардык дин өкүлдөрүнө туура келе турган гана мусулман жазык укуктук башталыштарына гана кайрылууга туура келет. Ооба, түшүнүп турабыз, мыйзам кодекстерине бул же тигил мусулман укуктук эрежеси киргизилди же андан алынды деп жазылбайт. Биздин сунушубуз заман жана укук тартиптерине туура келген гана мусулман эрежелеринин элементтерин гана колдонуу болууда.

Экинчиден, колдонулууга сунуш кылынуучу мусулман жазык укугунун диний нормалары кыргыз укуктук системасынын принциптерине дал келип, эзелтеден келе жаткан улуттук адаттар, жоопкерчиликтер жана эрежелер менен үндөшүп турууга тийиш.

Улуттук өзгөчөлүктөрдү эске алуу жана жогоруда аталып өткөн талаптарды так аткаруу менен гана Кыргызстандын иштеп турган жазык мыйзамдарына шарият нормаларын киргизүү боюнча сөз кылууга болот. Биздин тарыхый-укуктук контекстте жүргүзгөн изилдөөлөрүбүздүн натыйжалары жана жыйнаган материалдарыбыз төмөнкүдөй корутундуларды чыгарууга мүмкүнчүлүк берет.

Кандай гана укуктук система болбосун анын калыптануу негиздеринде элдик үрп-адаттардын, каада-салттардын орду чоң. Элдик салттар жана эрежелер кандайдыр бир кылмыш ишке, туура эмес иш-аракетке кыйыр түрдө болсо да далилдик критерий катары кызмат кылат. Бекеринен кыргыздарда туура-эмес кылык-жоруктарга, айрым кылмыш түрлөрүнө карата “ата-бабабыз кылбаган ишти кылып”, “ата-бабалардын салтын бузуп”, “кайсыл атаң ушундай ишке барды эле”, “ата-бабаларга наалат келтирип” деген сыяктуу баалар берилбейт. Эл ичинде айтылып келе жаткан “жазылбаган мыйзамдар” да дал ушул элдик салт-санаа, жалпы талаптар жана жоопкерчиликтер, алар атайын кагаз бетине түшүрүлүп, бийлик жана күч органдары тарабынан бекитилген мыйзамдардан күчтүү жана түбөлүктүү. Болбосо, республикабыздын мыйзамдары тынымсыз өзгөртүлүп жана толукталып келе жатканына, алардын айрымдарынын мезгил-мезгили менен талаш-тартыштарды жаратып жаткандыгына жалпыбыз күбөбүз. Мындай элдик салтты сактоо талаптары шарият эрежелеринин да калыптануусунда кеңири колдонулган. Аль-урф жана аль-адат исламда “мүмкүн болуучу” жана “мүмкүнчүлүк берилүүчү” катары каралат да, алар шарият эрежелерине жана талаптарына карама-каршы келбейт.

Кыргыз элинин укуктук системасына шарият эрежелери толугу менен кирди деп айтуу такыр туура эмес болор эле. Эл өзүнүн тоолук төрө пейил мүнөзүнө жараша көңүлүнө туура келген гана шарият эрежелерин элдик адат-салттар менен айкалыштыра кабыл алдык десек жаңылышпаган болор элек. Жакшылык-жамандык, динге сыйынуу маселелери боюнча элибиз эмдигиче шарият талаптарына толугу баш ийбей келе жаткандыгы буга эң сонун күбө.

Кыргыз элинин жазык укуктук тартиптеринде патриархалдык-уруулук түзүлүштүн калдыктары да сакталып калган. Ошол эскиден калган салттар, өз учурунда жашап турган эреже, талаптар жана шарият нормалары өз ара чырмалышып, бирин-бири толуктап өз ара мамилелешип жашап келишти. Бирок да, бирдей эле кылмыш, укук тартибинин бузулушу шариятта жана элдик адатта ар түрдүүчө кабыл алынат.

Салттуу кыргыз коомчулугунда уруулук-тууганчылык мамилелердин күчтүү болгондугуна жана экономикалык-чарбалык укладдарга байланыштуу калк арасында кылмышкерге жаза берүүнүн жумшартылган түрлөрү колдонулган. Кыргыздардын байыртадан эле уруу-уруу болуп жамаатташып жашап келгендиги жалпыга маалым, демек, кайсыл бир жаран кандайдыр бир кылмышка барганда да өзүнүн туугандары аны катуу жазага тартууну каалабагандыгы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Тоо-тоолордо көчмөн жашоо

образын башынан кечирген кыргыздарда түрмө, Кокон хандыгынын учурундагыдай зындан түшүнүгү болгон эмес. Жабыркаган же материалдык зыян тарткан тарап үчүн кылмышкердин катуу жазага тартылуусуна караганда андан материалдык компенсация алуусу бир топ пайдалуу эле. Андай айыптын, өлүм үчүн кун төлөөнүн өлчөмдөрү буга чейин айтылып өтгү. Адам өлүмү үчүн айып төлөө кыргызча кун, шариятта дия деп аталат да, ал өлтүрүлгөн адамдын кадыр-баркына, ээлеген кызматына, жаш курагына, эркек-аялдыгына жана ошондой эле кылмышкердин материалдык абалына жараша өлчөнгөн.

Кыргыз укуктук эрежелеринде жөнөкөй кылмыштар менен диний эрежелердин бузулуусу мүнөзүндөгү кылмыштардын ортосунда кескин чек, айырма болгон эмес. Демек, кандай түрдө болбосун кылмышка барган адам кылмышкер гана болбостон, күнөөгө баткан адам катары да эсептелген. Эч кандай кылмышка барбаган, жеке адамга же алардын тобуна, жалпы коомго материалдык-моралдык зыян келтирбей, бирок, дин талаптарына каршы чыккан, ага баш ийбеген же башка динге өтүп кеткен адам күнөөгө гана батпастан, кандайдыр деңгээлде кылмышкер катары да каралган.

Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыкка жетиши менен бардык мыйзам чыгаруу системасы, анын ичинде жазык мыйзамдары Совет мезгилинде кабыл алынган мыйзам кодекстерине кошумчаларды жана өзгөртүүлөрдү киргизүү менен модернизацияланды. Жазык укугунда борбордук орунда болгон кылмыш түшүнүгү өз учурундагы коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык жагдайларга ылайык жаңы формулировкаларга ээ болду. Жазага тартуу түшүнүгүндө принципалдуу корректуралар жүргүзүлүп, мурда мыйзам кодекстеринде жок болгон *үч барабар айып, коомдук жумуштар, тоорук (конфискация)* сыяктуу жазанын түрлөрү киргизилди.

Социалисттик түзүлүштүн кыйрашынан кийинки жазык системасындагы карателдик мүнөз дүйнөлүк ааламдашуу менен шартталган эл аралык мамилелерде өзүн актай алган жок. Өткөөл мезгилдердеги коомдук-саясий абал эки оттун ортосунда калгандай абалда болду. Биринчиден, эгемен Кыргызстандын алгачкы президенти А.Акаев жалпы демократизм принциптерин киргизип жиберип, айрым криминалдык элементтер баш көтөрүп, мыйзамга баш ийбей да калды. Экинчиден, катуу тартип ошол киргизилген демократиянын критерийлерине туура келбейт болчу. Анын үстүнө, жазык тартиптеринин, анын репрессивдик компоненттеринин күчөшү жалпы калктын көпчүлүк бөлүгүнүн мамлекеттик бийликке баш ийбей калган дүйнөнүн артта калган өлкөлөрүнө тиешелүү эле.

Кыргыз Республикасынын жазык мыйзамдарынын глобалдык жаңылануу процессине байланыштуу айрым кылмыштырга карата жаза колдонуу гумандаштаруу курсуна багыт алды. Айрым административдик мүнөздөгү жоопкерчиликтер аталышына жараша кылмыш катары бааланбастан, административдик укук тартибин бузуу категориясына киргизилди.

Жалпысынан алганда, республиканын жазык мыйзамдары гумандаштаруу элементтерин колдонуу менен калыпталды, бул болсо, моюнга алганда, анда салттык кыргыз коомчулугундагы баалуулуктардын (диний жана адат нормаларынын симбиозу) эске алынгандыгына күбө болуп турат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Кыргыз Республикасынын азыркы мыйзамдарынын кылмыш-жаза системасына диний нормалардын тийгизген таасири ачык байкалбайт. Республикада түрдүү кылмыштарга карата жаза колдонууну аныктоодо жазанын ислам теориясын ыгы менен пайдалануу максатка ылайыктуу деп эсептейбиз. Себеби ислам укук таануу институтунда диний ишеним, жашоо, акыл-эс, кийинки урпактар, мүлк ж.б. кызыкчылыктарын коргоого алууга негизделген спецификалык ыкмалар иштелип чыккан жана калыптанган.

2. Кыргыз коомчулугунун жашоо-турмушун, жүрүм-турумдун түрдүү типтердеги эрежелеринин айкалышуусун билдирген шарттарда калктын аң-сезиминин исламдашуу процесси күч алууда жана буга байланыштуу иш жүзүндө юридикалык нормалар менен бир катарда диний регуляторлорду (тартипке салууларды) да өз орду менен колдонуу талап кылынууда.

3. Элдик сот адилеттүүлүгүн жана укук тартиптерин кайра калыбына келтирүүдө, компенсациялык юстицияны, башкача айтканда, кылмыш-жаза репрессиясынын альтернативасын калыптандырууда аксакалдар сотунун ролу жана мааниси көтөрүлүүгө тийиш.

4. Шарияттын диний нормалары моралдык нормалар, социалдык-нормативдик жөнгө салуунун эреже, жоболору менен тыгыз карым-катышта. Шарияттын нормаларынын кылмыш-жаза талаптары жана тыюу салуулары нравалык эреже-талаптар менен үндөшүп турат, демек, коомдук мамилелерди тартипке салуунун мындай механизмдери кылмыштуулуктун алдын алууда абдан маанилүү. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза укуктук институттарынын нормалары менен моралдык-нравалык нормалардын коомдук коопсуздукту камсыз кылуудагы биргелешип аракетке келүүсү жоопкерчилик, жаза, сот адилеттүүлүгүн камсыз кылуу, жараштыруу сыяктуу институттарынын иштерин өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк түзөт жана алардын натыйжасында кылмыш-жаза укуктук багыттардагы реформалардын ишке ашырылуусуна мыкты мүмкүнчүлүктөр жаралат деген ишеничтебиз.

**Диссертациянын темасы боюнча
ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:**

1. **Атантаев, А.Т.** Шариат - как регулятор общественных отношений. [Текст]/ А.Т.Атантаев // Социальные и гуманитарные науки. Бишкек, 2009. - №5-6. – с. 102-104.

2. **Атантаев, А.Т.** Ислам дининде Аль-Худууд (укукбузбоонун эрежелери). [Текст]/ А.Т.Атантаев // Вестник ОшГУ. -2010. – с.204-207.

3. **Атантаев, А.Т.** О квалификации противоправных деяний в обычном праве. Кыргызов. [Текст]/ А.Т.Атантаев // Евразийский юридический журнал. - 2019. - №9. – с.53-56.

4. **Атантаев, А.Т.** Преступления и другие деяния, признаваемые преступлениями по шариату. [Текст]/ А.Т.Атантаев // «Евразийское Научное Обединение».- № 4 (62).- Апрель, 2020. – с.182-184.

5. **Атантаев, А.Т.** О политике царизма в сфере уголовного права в Кыргызстане. [Текст]/ А.Т.Атантаев// Вестник Ошского государственного университета. – Ош, 2020. – с.178-183.

6. **Атантаев, А.Т.** Об эволюции развития кыргызского обычного права.[Текст]/А.Т. Атантаев // «Евразийское Научное Обединение». - № 9 (67). - Сентябрь, 2020. – с. 255-257.

7. **Атантаев, А.Т.** Судопроизводство по обычному праву кыргызов и влияние мусульманского права Шариата. [Текст]/А.Т. Атантаев // «Евразийское Научное Обединение». - № 9 (67). - Сентябрь, 2020. – с. 257-259.

8. **Атантаев, А.Т.** О понятиях преступления и проступка по обычному праву кыргызов. [Текст]/А.Т. Атантаев // «Евразийское Научное Обединение». - №10 (68). - Октябрь, 2020. – с. 343-346.

Атантаев Актилек Турсункуловичтин “Диний (шариат) нормалардын жазык укугунун өнүгүүсүнө тийгизген таасирлери: тарыхый-укуктук аспект” аттуу темадагы 12.00.01 – укуктун жана мамлекеттин теориясы жана тарыхы, укук жана мамлекет жөнүндө окуулардын тарыхы адистиги боюнча юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: шариат, диний нормалар, ислам укугу, кылмыш-жаза, адат, демейки укук, салттык-традициялык коом, жаза ж.б.

Изилдөөнүн объектиси болуп, диний (шариат) нормалардын жазык укугунун өнүгүүсүнө тийгизген таасири менен байланышкан коомдук мамилелер эсептелет.

Изилдөөнүн предмети болуп, диний нормалар, шариат, адат укугу, жазык укугу жана алардын концепциялары, маңызы жана мазмуну, өз ара аракеттери, илимий көз-караштар жана концепциялар, Кыргыз Республикасынын мыйзамдары эсептелет.

Изилдөөнүн максаты – диний (шариат) нормалардын Кыргызстандын жазык укугунун өнүгүүсүнө тийгизген таасиринин негизги тарыхый мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо жана республикадагы укук тартибин жакшыртууда аларды колдонуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн методдору таанып-билүү мыйзамдары жана категориялары, алардын теориясы, диалектикалык, тарыхый, логикалык, салыштырма-укуктук категориялардын изилдөө методдору, системалык анализ методу жана ошондой эле укуктук көрүнүштөргө талдоо жүргүзүү, изилдөө объектисине баа берүү, мамлекеттин укуктук жактан өнүгүүсүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо жанаар тараптуу изилдөөгө алуу болду.

Алынган жыйынтыктар жана алардын илимий жаңылыгы төмөндөгүлөр менен мүнөздөлөт: *биринчиден*, салттуу кыргыз коомундагы укуктун нормаларынын мазмуну негизделди; *экинчиден*, мусулман жазык укугунун мүнөздүү белгилери аныкталды; *үчүнчүдөн*, диний (шариат) нормаларынын коомдук мамилелерди жөнгө салуудагы ролу негизделди; *төртүнчүдөн*, диний (шариат) нормаларынын жекече-укуктук маңызынын маанилүүлүгү негизделди; *бешинчиден*, улуттук укуктук системада айрым диний нормаларды жана принциптерди колдонуу мүмкүнчүлүгү аргументтелди; *алтынчыдан*, заманбап жазык мыйзамдарын гумандаштыруунун негизги белгилери белгиленди.

Пайдалануу боюнча сунуштамалар. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжасында алынган жоболор, корутундулар жана тыянактар укуктук багыттагы мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүүдө, калктын укуктук сабаттуулугун көтөрүүдө пайдаланылат, юриспруденция, коомдук жана гуманитардык илимдерде теориялык-методологиялык база катары колдонулат, диний нормалардын талаптарынын жана жоопкерчиликтеринин кылмыш-жаза укуктарынын өнүгүүсүнө кошо ала турган салымы тууралуу маселени жалпы коомчулуктун алдына коет. Изилдөөнүн натыйжалары жаштарды рухий-нравалык жана патриоттук жактан тарбиялоодо колдонулат.

Колдонуу чөйрөсү: мамлекеттин теориясы жана тарыхы, кылмыш-жаза укугу, кылмыш-жаза мыйзамдары, жогорку окуу жайларындагы окуу процесси.

РЕЗЮМЕ

диссертации Атантаева Актилека Гурсункуловича на тему «Влияние религиозных норм (шариата) на развитие уголовного права: историко-правовой аспект» на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история права и государства, история учений о праве и государстве

Ключевые слова: шариат, религиозные нормы, исламское право, уголовное право, адат, обычное право, традиционное общество, наказание.

Объектом исследования выступают общественные отношения, связанные с влиянием религиозных норм (шариата) на развитие уголовного права.

Предметом исследования являются религиозные нормы, шариат, обычное право, уголовное право и их концепции, сущность и содержание, взаимодействие, научные взгляды и концепции, законодательство Кыргызской Республики.

Цель исследования: определение основных исторических закономерностей влияния религиозных норм (шариата) на развития уголовного права Кыргызстана и выработка предложений по их использованию в совершенствовании правового порядка в республике.

Методы исследования составили законы и категории теории познания, категории диалектики, исторический, логический, сравнительно-правовой методы исследования, метод системного анализа, а также цивилизационный подход к анализу правовых явлений и оценке объекта исследования, выявлению закономерностей и особенностей в правовом развитии.

Полученные результаты и их научная новизна характеризуются следующими: *во-первых*, обосновано содержание норм права традиционного кыргызского общества; *во-вторых*, определены характерные черты сущности мусульманского уголовного права; *в-третьих*, обоснована роль религиозных норм (шариата) в регулировании общественных отношений; *в-четвертых*, обоснована значимость частно-правовой сущности религиозных норм; *в-пятых*, аргументирована возможность использования отдельных религиозных норм и принципов в национальной правовой системе; *в-шестых*, обоснованы основные черты гуманизации современного уголовного законодательства.

Рекомендации по использованию. Положения и выводы, полученные в результате диссертационного исследования, могут быть использованы в правотворческом процессе и правоприменительной практике, для повышения правовой культуры населения, в качестве теоретико-методологической и источниковедческой базы в общественных и гуманитарных науках, которые ставят проблему влияния религиозных норм на развитие уголовного права.

Результаты исследований могут использоваться в преподавательской деятельности, в духовно-нравственном и патриотическом воспитании молодежи.

Область применения: теория и история государства и права, уголовное право, уголовное законодательство, учебный процесс в вузах.

SUMMARY

of Atantaev Aktilek Tursunkulovich's dissertation on the topic "Influence of religious norms (Sharia) on the development of criminal law: the historical and legal aspect" for the degree of candidate of legal sciences in the specialty 12.00.01 - theory and history of law and state, history of doctrines on law and state

Key words: sharia, religious norms, Islamic law, criminal law, adat, customary law, traditional society, punishment.

The object of the research are social relations associated with the influence of religious norms (Sharia) on the development of criminal law.

The subject of the research are religious norms, sharia law, customary law, criminal law and their concepts, essence and content, interaction, scientific views and concepts, legislation of the Kyrgyz Republic.

Purpose of the research: determination of the main historical patterns of the religious norms (Sharia) influence on the development of criminal law in Kyrgyzstan and the development of proposals for their use in improving the legal order in the republic.

The research methods are the laws and categories of the theory of knowledge, the categories of dialectics, historical, logical, comparative legal research methods, the system analysis method, as well as a civilizational approach to the analysis of legal phenomena and the assessment of the research object, to identify patterns and features in legal development.

The results obtained and their scientific novelty are characterized by the following: *firstly*, the content of the legal norms of the traditional Kyrgyz society has been substantiated; *secondly*, the characteristic features of the essence of the Muslim criminal law are determined; *thirdly*, the role of religious norms (Sharia) in the regulation of social relations has been substantiated; *fourthly*, the significance of the private legal essence of religious norms has been substantiated; *fifth*, the possibility of using certain religious norms and principles in the national legal system is argued; *sixth*, the main features of the humanization of modern criminal legislation have been substantiated.

Recommendations for use. The provisions and conclusions obtained as a result of the dissertation research can be used in the law-making process and law enforcement practice, to increase the legal culture of the population, as a theoretical, methodological and source study base in social and humanitarian sciences, which pose the problem of the influence of religious norms on the development of criminal law.

The research results can be used in teaching, in the spiritual, moral and patriotic education of young people.

Scope: theory and history of state and law, criminal law, criminal legislation, educational process in universities.

